

4. Dalsjö Robert. The hidden rationality of Sweden's policy of neutrality during the Cold War. *Cold War History*. 2014. 14 (2): 175–194. DOI 10.1080/14682745.2013.765865.
5. Cottey A. The European neutrals and NATO: ambiguous partnership. *Contemporary security policy*. 2013. 34 (3), 446–472. DOI 10.1080/13523260.2013.842295.
6. Wagnsson C., A security community in the making? Sweden and NATO post-Libya. *European security*. 2011. 20 (4), 585–603. DOI 10.1080/09662839.2011.633514.
7. Воловой В., Баторшина И. А. Система безопасности в Балтийском регионе как проекция глобального противостояния России и США. *Балтийский регион*. 2017. Т. 9, No 1. С. 27–43.
8. Зарецкая О. В. Трансформация внешней политики и регионализм Швеции в конце XX века. *Скандинавские чтения: этнографические и культурно-исторические аспекты: [сборник]* / Рос. акад. наук, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого. Санкт-Петербург: Кунсткамера, 2014. С. 183–191.
9. Громыко Ал. А., Плевако Н. С. О возможном вступлении Швеции и Финляндии в НАТО. *Современная Европа*. 2016. No 2 (68), март-апрель. С. 13–16.
10. Лільєгрєн Г. Від Таллінна до Туреччини. Мемуари шведа і дипломата. К.: Темпора, 2010. 352 с.
11. Усубов Ф. Дж. Проблемы сотрудничества НАТО с нейтральными странами Европы в начале XXI века. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2010. С. 374–380.
12. Шевченко А. Р. Основні принципи та напрями зовнішньої політики Швеції: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04; НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. К., 2013. 19 с.
13. Килин Ю. М. Нейтральные государства на распутье: проблема вступления в НАТО Финляндии и Швеции. *Современная Европа*. 2017. No 2 (74), март-апрель. С. 65–76.
14. Gotkowska J., Szymański P. Between Cooperation and membership: Sweden and Finland's relations with NATO. *OSW Studios*. 2017. # 62. 31 p.
15. More Swedes want to join NATO than stay out / новинний портал The Local. URL : <https://www.thelocal.se/20150914/poll-more-swedes-now-for-nato-than-against>.

УДК 94(477):355.48»1939/1945»:32.019.51

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ ЯК ЗАСІБ КОНСТРУЮВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

О. О. Григор'єва

Анотація. Унікальність українського кейсу полягає у тому, що пам'ять про Другу світову війну перетворилася на будівельний матеріал для створення актуального образу сучасної держави в умовах збройного конфлікту. На рівні наративу Україна виступає жертвою двох тоталітарних режимів у минулому та жертвою російської агресії зараз. В обох випадках український народ є борцем за власну свободу та незалежність. На рівні практик важливою є залученість українських дипломатів у процес просування українського національного наративу у глобальний дискурс. Трансформація національного наративу про Другу світову війну відповідно до європейської версії – це важливий крок у розриві з тоталітарною спадщиною СРСР та зміною ментальності України на користь Європи.

Ключові слова: національна ідентичність, політика пам'яті, національний наратив, Друга світова війна, дипломатія

Спогади про війни дозволяють нам переглянути історію, створити пантеон героїв, переосмислити культуру та визначальні міфи нації, опрацювати різні - часто суперечливі – культурні бачення себе та інших, друзів і ворогів. Спогади також визначають, ким ми є: «ми покладаємося на пам'ять заради свого індивідуального та колективного почуття ідентичності, сенсу та мети» [1].

За Вінтером практики «активної пам'яті», або «колажі пам'яті», – це свідомо відібрані та відсортовані колекції певних «придатних» або «підходящих» минулих подій, стратегічно використовувані для впливу на сьогодення та майбутнє учасників колекції. Вони не випадкові: кожен окремий образ, кожна окрема історія пов'язуються з відповідним «великим наративом», щоб відповідати культурним цінностям та політичному порядку денному національних держав, і відтворити певну версію історії [2].

Ян Ассман інтерпретує пам'ять як активно побудовану з безлічі риторичних і вирішальних для формування ідентичності елементів. Інституції та більші соціальні групи, такі як нації, штати, церква чи фірма не мають «пам'яті»; вони «створюють» для себе пам'ятні знаки, такі як символи, тексти, зображення, обряди, ритуали, місця та пам'ятники. Разом з такою пам'яттю ці групи та установи «конструюють» ідентичність. Така пам'ять заснована на відборі та виключенні, акуратно відокремлюючи корисні від некорисних та релевантні від нерелевантних спогадів. Вона розміщена у матеріальних засобах масової інформації, символах та практиках, які мають бути закарбовані у серцях та умах людей [3].

Серед українських дослідників питаннями політики пам'яті, наукового дискурсу та подолання «міфу війни» займаються Олександр Лисенко, Геннадій Боряк, Станіслав Кульчицький, Георгій Касьянов та інші. У рамках міжнародної наукової співпраці Тетяна Журженко разом із Саймоном Льюїсом та Джулією Федор відслідковує вибух нових практик, агентів, символів та наративів пам'яті, що вирують у трикутнику Росія–Україна–Білорусь.

Використання політики пам'яті політичними діями та формування відповідного наративу є важливим інструментом створення бажаного образу держави. Політики як головні суб'єкти задають вектор, який визначає майбутнє нації. Серед їхнього арсеналу інструментів можна зауважити участь у меморіальних акціях, комеморація (вплив на символічну сферу), прийняття законів та тісна взаємодія з ЗМІ.

Формування колективної пам'яті про Другу світову війну – це не спроба розібратися в історії, а політика, спрямована на вирішення поточних проблем і досягнення конкретних цілей. Експансіоністська політика Росії, пряма воєнна агресія проти нашої країни, образлива для українських громадян риторика кремлівських можновладців стали точкою неповернення до усталених схем і жорстко визначених рамок. Ці події виявилися рушійною силою у переосмисленні та неприйнятті будь-яких колоніальних і постколоніальних рудиментів у суспільно-політичному житті. Протестні настрої проти російських агресивних дій охопили і сферу пам'яті, тим самим спровокували відмову від радянської спадщини, зокрема міфу «Великої Вітчизняної війни». Шлях повернення до українського національного історичного наративу став органічним виявом прагнення суспільства пізнати й усвідомити свою справжню ідентичність.

Унікальність українського кейсу полягає у тому, що пам'ять про колишню війну перетворилася на будівельний матеріал для створення актуального образу сучасної держави в умовах збройного конфлікту. На рівні наративу Україна виступає жертвою двох тоталітарних режимів – радянського і націонал-соціалістичного – у ході Другої світової війни та жертвою російської агресії зараз. В обох випадках український народ є борцем за власну свободу та право на самовизначення. Доля українців є близькою до долі прибалтів, поляків, для яких звільнення від нацизму не означало отримання свободи. Це лише окреслило подальший шлях спрямований на здобуття власної державності і відстоювання національних інтересів та демократичних цінностей.

Після Революції гідності в Україні у 2014 році та початку того ж року російської військової агресії Україна прийняла європейську концепцію вшанування перемоги над фашизмом. Трансформація національного наративу про Другу світову війну відповідно до європейської версії – це важливий крок у розриві з тоталітарною спадщиною СРСР та зміною ментальності України на користь Європи. Відтоді Україна відзначає 8 травня як День пам'яті та примирення, а 9 травня – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.

24 березня 2015 р. з'явився указ Президента України № 169/2015 «Про заходи з відзначення у 2015 р. 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». У назві та змісті цього документа закладені підвалини державної політики пам'яті [4]. Указом передбачається вшанування й утвердження спадкоємності традицій воїнів-переможців у Другій світовій війні та сучасних захисників Вітчизни, єднання суспільства навколо ідеї захисту України та у зв'язку з тодішнім

ювілеєм. Як зазначає професор О. Є. Лисенко, у поточній ситуації спадкоємність бойових традицій, пов'язаних із захистом Батьківщини від агресорів різних мастей, постає не тільки як моральна, а й ідеологічна проблема, демонструючи цілковиту неспроможність намагань російських пропагандистів почепити нашим воїнам ярлики «фашистів», «карателів», «укропів», «насильників» тощо [5].

Рух за євроінтеграцію та сучасна російська агресія на Сході України трансформували пам'яттєвий дискурс про Другу світову війну, яким оперують державні актори. Образ «України-жертви агресії», «України як борця за свободу» та віднедавна «України як частини євроатлантичної цивілізації» сформували сучасний національний наратив. Президент України В. Зеленський у своєму зверненні до громадян 8 травня 2020 року наголосив, що війна скалічила долі мільйонів людей – підпільників, військовополонених, остарбайтерів, бранців концтаборів, дітей війни та кожного, хто постраждав від нацистської окупації та відчайдушно боровся за мир – у чому винні обидва тоталітарні режими [6]. «75 років тому ми здобули перемогу над нацизмом. Знадобилося ще 46 років, щоб ми здобули незалежну Українську державу. І сьогодні вже шостий рік поспіль ми її захищаємо», - зазначає Президент. Ці сторінки української історії пов'язані та стали підґрунтям для проекту меморіальних символів, за планом якого буде встановлено чотири дзвони по всій Україні – Дзвін Пам'яті на Луганщині, де у 42-му році почалося звільнення України, Дзвін Перемоги на Закарпатті, де завершилося вигнання загарбників, Дзвін Миру в Донецьку та Дзвін Єдності – у Сімферополі. Колись у майбутньому їх одночасний дзвін сповістить про настання миру в Україні та повернення окупованих територій та людей до складу незалежної суверенної держави Україна [7].

У своєму онлайн-зверненні до РБ ООН з нагоди 75-ї річниці закінчення Другої світової війни в Європі Міністр закордонних справ Дмитро Кулеба також підкреслив відгомін минулих подій у сучасних реаліях: «Російська агресія проти України, яка призвела до незаконної окупації Криму та частини Донбасу, триває вже довше, ніж Друга світова війна... Ми шкодуємо про відновлення ролі Сталіна в Росії, яке переслідує мету реабілітації тоталітарної держави з єдиним непорушним лідером на чолі». Такий сценарій служить для імітації почуття бездоганності режиму, створення образу зовнішнього ворога та виправдання агресії Москви проти сусідів, як Україна та Грузія, та гібридної війни проти багатьох інших країн [8].

На рівні практик важливою є залученість українських дипломатів у процес переформатування колективної пам'яті українців та просування українського національного наративу у глобальний дискурс. Ці нові агенти політики пам'яті роблять дієві, але неоднозначні, з точки зору професійних істориків, кроки у формуванні сучасного образу України в умовах збройного конфлікту.

Одним з таких проявів стало відхилення послом України у Німеччині Андрієм Мельником запрошення бургомістра Берліна Міхаеля Мюллера взяти участь у спільній церемонії покладання вінків перед будинком на Шульленбургрінг «поруч із представником країни, яка понад 6 років веде цинічну і криваву війну на Сході України». Пан Посол наголосив, що агресивна політика господаря Кремля породила набачене досі відчуження між українцями та росіянами. Відтак і спільне вшанування пам'яті є немислимим. Такі дипломатичні кроки є показовими та важливими для продовження лінії захисту та просування на світовий порядок денний національних інтересів України [9].

Використання міжнародних ЗМІ як платформи для поширення українського національного наративу сприяє його просуванню у глобальний дискурс. ЗМІ слугують рупором ідей та меседжів, якими апелюють політичні агенти до аудиторії. Так, у доповнення до офіційних заяв Посол України у ФРН Андрій Мельник дав інтерв'ю, присвячене 75-й річниці завершення Другої світової війни в Європі та внеску українського народу у боротьбі проти націонал-соціалізму. У прямому ранковому ефірі провідного німецького радіо «Deutschlandfunk» пан Посол озвучив шокуючі для німецького суспільства цифри щодо неймовірних втрат українського народу у час Другої

світової, маючи на меті змусити німецький Бундестаг, сенат та мерію Берліна нарешті спорудити у серці німецької столиці меморіалу українським жертвам націонал-соціалізму.

«До цього часу ми ввічливо, можливо, занадто ввічливо просили наших німецьких друзів та партнерів встановити пам'ятник восьми мільйонам українських жертв нацизму у центрі Берліна. Поки що відповіді не було. Відтепер ми більше не будемо просити, а будемо вимагати, щоб ці українські жертви війни німецького поневолення були нарешті гідно вшановані», – наголосив Посол Андрій Мельник у ранковому прайм-таймі [10].

У своїй колонці для провідного мексиканського видання *El Economista* Посол України в Мексиці Руслан Спірін піднімає низку важливих питань, пов'язаних з спробами Росії переписати історію Другої світової війни. Кремль перетворив міф про перемогу на інструментарій для промивання мозку власних громадян та виправдання, зокрема, збройної агресії проти України. Не випадково в Україні та Європі девізом річниці закінчення війни є «Ніколи Знову», тоді як Росія святкує це у формі «Якщо потрібно, ми можемо це зробити ще раз». Таке зауваження демонструє єдність Європи та України у осмислення наслідків війни і протиставляє російський наратив європейському, а отже і українському.

Пан Спірін зауважує, коли на всесвітньому форумі, присвяченому 75-й річниці звільнення нацистського табору смерті «Аушвіц-Біркенау», Путін, згадуючи питання про винищення євреїв на окупованій нацистами території СРСР, поставив антисемітизм і «русофобію» в Україні в один ряд, це послугувало підтвердженням наявної боротьби за історичну пам'ять про Другу світову війну.

«Спроби Москви представити себе як «великого антифашиста» у всьому світі переслідують конкретні політичні цілі: отримати поблажливість за свої нинішні злочини та прикрити свою агресивну політику проти України антифашистською риторикою», – наголошує Пан Посол. Таким чином, усі, хто виступає проти провідного антифашиста Росії автоматично вступає у табір фашистів [11].

Цю ідею підтримує Посол України у Чеській Республіці Євген Перебийніс, зауважуючи, що святу тему перемоги над нацизмом Кремль намагається перетворити на свого роду індульгенцію від усіх злочинів як радянського, так і нинішнього російського режимів. А міфічною «зовнішньою загрозою» кремлівське керівництво пояснює всі свої непопулярні дії і невдачі: і постійну мілітаризацію, і якийсь унікальний шлях розвитку Росії, в якому немає місця загальноновизнаним нормам демократії, і економічні проблеми, і санкції та ізоляції.

У статті для чеського видання *Aktuálně* Пан Посол підкреслює: «Україна, яку Росія любить брехливо називати «братською», насправді є фантомним болем Росії і, водночас, її головним ворогом. Так само парадоксом є те, що Росія зі своєю формально антивоєнною риторикою насправді не здатна існувати без війни. На жаль, війною минулою вона живить мобілізацію на війну нинішню – війну в Україні» [12].

Таким чином, така одностайна дипломатична лінія відстоювання права України на формування власної історичної пам'яті та визначення національної позиції окреслює чітку та рішучу спробу України вийти з «пострадянськості» і наблизитися до Європи. Участь дипломатичних агентів політики пам'яті важлива не для встановлення правильних інтерпретацій історії про ДСВ, а для просування українського національного наративу до європейської колективної пам'яті. Це в свою чергу впливає на створення та сприйняття сучасного образу української держави на національному та міжнародному рівнях.

Отже, трансформація національної політики пам'яті відповідно до поставлених політичних цілей та завдань впливає на створення та трансляцію певного образу держави. Пам'ять про Другу світову війну – це інструмент політики, який перетворив її на будівельний матеріал для створення актуального образу сучасної держави в умовах збройного конфлікту. Виклики, які постали перед Україною – захист національного суверенітету та територіальної цілісності, протистояння російській агресії на різних лініях фронту – пришвидшили процес ментального та емоційного розриву із радянським

минулим та переосмислення української ідентичності та національних інтересів зараз. Хоча і однастайності у суспільних баченнях та єдності у прийнятті рішень на різних історичних етапах бракувало, розюча відмінність у тактиці із східним сусідом щодо того, як і про що пам'ятати, прослідковується все чіткіше. Кремль розмиває межу пам'яті про Велику Вітчизняну війну та сучасну окупацію українських територій, підмінюючи поняття фашизму і міфологізуючи концепт «Великої Перемоги». Водночас, Україна вибудовує національний наратив проводячи паралелі між Другою світовою війною та сучасною російською агресією: Україна – жертва двох тоталітарних режимів тоді, і Україна – жертва зараз, і тоді і зараз держава бориться за свою свободу та незалежність. На цьому підґрунті рішучі кроки та гучні заяви з боку українських дипломатів та державних очільників – це важливий інструмент самоідентифікації, окреслення своєї приналежності до Європи та просування національного українського наративу у глобальний дискурс.

Аннотация. Унікальність українського кейса заключається в том, что память о Второй мировой войне превратилась в строительный материал для создания актуального образа современного государства в условиях вооруженного конфликта. На уровне нарратива Украина выступает жертвой двух тоталитарных режимов в прошлом и жертвой российской агрессии сейчас. В обоих случаях украинский народ борцом за свою свободу и независимость. На уровне практики важна вовлеченность украинских дипломатов в процесс продвижения украинского национального нарратива в глобальный дискурс. Трансформация национального нарратива о Второй мировой войне в соответствии с европейской версии – это важный шаг в разрыве с тоталитарным наследием СССР и изменением ментальности Украины в пользу Европы.

Ключевые слова: национальная идентичность, политика памяти, национальный нарратив, Вторая мировая война, дипломатия

Abstract. The uniqueness of the Ukrainian case is that the memory of the Second World War has become a building material for creating a relevant image of the modern state in an armed conflict. At the narrative level, Ukraine is a victim of two totalitarian regimes in the past and a victim of Russian aggression now. In both cases, the Ukrainian people are fighters for their own freedom and independence. At the level of practice, the involvement of Ukrainian diplomats in the process of promoting the Ukrainian national narrative in the global discourse is important. The transformation of the national narrative about the Second World War in accordance with the European version is an important step in breaking with the totalitarian legacy of the USSR and changing the mentality of Ukraine in favor of Europe.

Key words: national identity, politics of memory, national narrative, World War II, diplomacy

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Bradford V. Public fo getting: The rhetoric and politics of beginning again. *University Park*, 2010. PA: Penn State Press. P.10
2. Winter J. M. Remembering war: The Great War between memory and history in the twentieth century. *New Haven*. 2006. CT: Yale University Press.
3. Assmann A. (2006). Memory, individual and collective. In R. E. Goodin & C. Tilly (Eds.), *The Oxford handbook of contextual political analysis* (pp. 210–224). Oxford, NY: Oxford University Press. P. 216.
4. Указ Президента України №169/2015 «Про заходи з відзначення у 2015 р. 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169/2015#Text>
5. Лисенко О. Є. Подолання «міфу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом). *Український історичний журнал*. 2015. №2. С. 4–21.
6. Звернення Глави держави з нагоди Дня пам'яті та примирення (2020). *Офіційне інтернет-представництво*. 8 травня. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-glavi-derzhavi-z-nagodi-dnya-pamyati-ta-primirenn-61081>.
7. Звернення Президента з нагоди Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (2020). *Офіційне інтернет-представництво*. 9 травня. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-z-nagodi-dnya-peremogi-nad-nacizmom-u-61097>
8. Statement by H. E. Mr. Dmytro Kuleba at the UNSC High-level Arria Formula meeting «75 Years from the End of the Second World War on European Soil» (2020). *Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*. 8 May. URL: <https://mfa.gov.ua/en/news/statement-he-mr-dmytro-kuleba-minister-foreign-affairs-ukraine-uns- high-level-arria-formula-meeting-75-years-end-second-world-war-european-soil>
9. Ткачук Б. (2020) Навіть у кошмарах не можу собі уявити — посол України у Німеччині відмовився покладати квіти з представниками Росії. *Hromadske*. 2 травня. URL:

<https://hromadske.ua/posts/pislya-harkova-zelenskij-poyihav-na-donbas-poyiv-iz-soldatami-borshu-ta-risovoyi-kashi>

10. Німеччина вшанувала 8 мільйонів українських жертв нацизму (2020). *Посольство України у Федеративній Республіці Німеччина*. 8 травня. URL: <https://germany.mfa.gov.ua/news/nimechchina-vshanuvala-8-miljoniv-ukrayinskih-zhertv-nacizmu>

11. Spirin R. (2020). ¿Por qué Rusia intenta reescribir la historia de la Segunda Guerra Mundial? *El Economista*, 08 de mayo. URL: <https://www.eleconomista.com.mx/opinion/Por-que-Rusia-intenta-reescribir-la-historia-de-la-Segunda-Guerra-Mundial-20200508-0067.html>

12. Perebyjnis J. (2020). Má Rusko právo přivlastnit si vítězství ve válce? *Aktuálně*. 4. května. URL: http://blog.aktualne.cz/blogy/pohled-zblizka.php?itemid=36729&fbclid=IwAR2Nv_9XPYQEDEwqZVsMg71tvM7HBE6ienoMo0wthMWgyQoZiGlybPzPqDA

УДК: 211(477)+211(47)

СИСТЕМА ОСВІТИ, ЯК ІНСТРУМЕНТ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ КІНЦЯ 1940-х – СЕРЕДИНИ 1960-х РОКІВ В УКРАЇНІ

В. О. Зайцев, І.В.Пятницькова

Анотація. В умовах комуністичного режиму 1940-х – 1960-х років, коли партійні керівники з завзяттям вишукували ідеологічних ворогів та вдосконалювали методи антирелігійної боротьби, діти та підлітки стали найбільш незахищеним прошарком населення. Серед них виділяється особливо вразлива та одночасно стійка група дітей віруючих. Навчальні заклади системи освіти від початкової школи до вищих навчальних закладів стали ареною цілеспрямованого атеїстичного антирелігійного виховання. Декларативні заяви уряду про надання громадянам свободи віросповідання нівелювалися реалізацією політики викорінення всіх релігійних проявів, як реакційних явищ, несумісних з соціалістичними ідеалами. Дослідження проблеми заідеологізованості освіти допомагає зрозуміти процес формування негативного суспільно-політичного образу християнства в Україні та має прагматичну сторону в контексті перегляду ідеологічних засад сучасної вітчизняної освіти.

Ключові слова: освіта, пропаганда, атеїзм, виховний процес, школа.

Проблема негативного суспільно-політичного образу християнства, зокрема євангельського руху у повоєнні роки в Україні у складі СРСР, є результатом багатьох чинників, серед яких важливу роль відіграє антирелігійна спрямованість освітньо-виховних програм системи освіти. Надмірна заідеологізованість освіти призвела до бездуховності та переслідувань дітей віруючих, їх відчуженню.

Долі дітей євангельських християн у 1960-1980-ті роки досліджувала О. І. Паніч [1], їхні буденні проблеми проаналізував В. П. Бартов [2], проблему штучного створення негативного образу євангельських християн розкриває В. П. Ключова [3]. Вплив радянського агітпрому на функції системи освіти досліджує Л. І. Сосковец [4]. Але розробки дослідників висвітлюють проблему фрагментарно, зосереджуючи здебільшого увагу на одному із аспектів.

Метою даної наукової розвідки є комплексне дослідження антирелігійного спрямування системи освіти радянської влади у повоєнний період.

У післявоєнний період радянська влада продовжувала дотримуватися Ленінського декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 2 лютого 1918 р. [5]. Його положення були покладені в основу подальших законодавчих актів та Конституції СРСР 1936 р., за якою заборонялося: «викладання релігійних віровчень в усіх державних і громадських, а також приватних навчальних закладах, де викладаються загальноосвітні предмети» [6]. Таким чином висловлювання релігійних переконань стало явищем поза законом. Державна політика повоєнних років спрямована на обмеження релігійного впливу на дітей віруючих батьків, одночасно сприяла атеїстичному вихованню в навчальних закладах. У одному із посібників антирелігійного характеру наголошувалося